ФОН КЕМПЕЛЕН І ЙОГО ВІДКРИТТЯ

© Український переклад. М. Б. Габлевич, 1992.

Після вельми докладної, вичерпної доповіді Араго, не кажучи вже про резюме, що його помістив "Дурноманів часопис", і про щойно опублікований детальний звіт лейтенанта Морі, ніхто не вважатиме, звичайно, що, викладаючи кілька принагідних зауваг з приводу відкриття фон Кемпелена, я маю намір розглянути це питання з наукової точки зору. Мета моя проста: по-перше, розповісти дещо про самого фон Кемпелена (з яким кілька років тому я мав честь познайомитись), оскільки все, пов'язане з його особою, тепер не може не викликати інтересу; по-друге, осмислити в цілому наслідки його відкриття.

І ще, мабуть, одне: почати ці побіжні нотатки рішучим запереченням загальнопоширеної, здається, думки (і висотаної, як звичайно в таких випадках, з газет), нібито це відкриття,— безперечно, разюче,— є першовідкриттям.

Якщо звернутися до "Щоденника сера Гемфрі Деві" (Лондон, "Коттл і Манроу", 150 с), то зі сторінок 53 і 82 можна побачити, що цей видатний хімік не лише прийшов до тієї ж ідеї, а й посунувся значно далі, і саме в Ті експериментальній розробці, так тріумфально завершеній фон Кемпеленом, якому, безперечно (кажу це не вагаючись і можу при потребі довести), "Щоденник" принаймні послужив першим поштовхом до його власних починань, хоча гро це він не згадує навіть словом. Не можу не навести двох, хоч і трохи спеціальних, уступів із "Щоденника", а також одне рівняння сера Гемфрі. (Оскільки в нас немає потрібних алгебраїчних знаків, а "Щоденник" можна знайти в бібліотеці Атенеуму, пропускаємо тут незначну частину рукопису містера По.— Ред.).

Замітка з "Допитливого кур'єра", яка кочує зараз по газетах і в якій винахід приписується якомусь містерові Тражу з Брунсвіка, штат Мен, видається мені, щиро кажучи, трохи сумнівною, і то з кількох причин, хоча нічого неможливого чи неймовірного в тому повідомленні немає. Не вдаватимусь у подробиці,— погляньмо тільки на те, як написано замітку. Вона, здається, суперечить правді. Той, хто подає фактичні дані, навряд чи дбатиме про точні дати і назви місцевостей так, як це робить містер Траж. Крім того, коли містер Траж і справді здійснив відкриття, як він стверджує, у вказаний час,— близько восьми років тому,— то чому ж він одразу не скористав із тих величезних благ, що їх (це й дурневі зрозуміло) несло йому, ба навіть людству оте відкриття? Годі повірити, щоб хтось при здоровому глузді міг відкрити те, що нібито відкрив містер Траж, і при тому повестися, мов несвідома дитина, — мов йолоп, як визнає сам Траж. До речі, хто він — отой містер Траж? Може, та замітка в "Допитливому кур'єрі" — вигадка, аби "галасу наробити"? Слід визнати, що від неї сильно відгонить ошуканством. Як на мою скромну думку, надавати їй якоїсь великої ваги не варто. І коли б я з власного досвіду не знав, як легко можна обвести круг пальця вчених мужів у тому, що виходить за межі їхньої компетенції, я немало дивувався б, що такий блискучий хімік, як професор Дрейпер, цілком поважно трактує такого винахідника, як містер Траж (а чи не Жарт?).

Та вернімося до "Щоденника сера Гемфрі Деві". Він не призначався для публіки навіть по смерті автора,— хто хоч трохи обізнаний із письменницьким ремеслом, пересвідчиться в цьому відразу, тільки-но подивившись на стиль. Наприклад, на с. 13, де говориться про дослід із закисом азоту, читаємо: "Через неповних півхвилини дихання поновилося, ослабли поступово і з'явилось інше, немов трохи напружились усі м'язи тіла". Про те, що "ослабло" не дихання, свідчить і подальший контекст, і форма множини дієслова. Речення, безперечно, мало звучати так: "Через неповних півхвилини, [коли] дихання поновилося, [ці відчуття] поступово ослабли і з'явилось інше [відчуття] — немов трохи напружились усі м'язи тіла". Є ще десятки подібних прикладів, які доводять, що рукопис, так необачно поданий до друку, був звичайною чернеткою, писаною не для чужого ока; проаналізувавши

її зміст, кожен тямущий упевниться, що висловлене мною припущення цілком слушне. Адже в наукових питаннях сер Гемфрі Деві не терпів голослівності,— не той це був чоловік. Він не просто цурався будь-яких претензій, а до смерті боявся, щоб його не звинуватили в емпіризмі, й через те,— навіть при цілковитій певності, що він на правильному шляху,— мовчав доти, доки геть усе було готове для якнайпереконливішої демонстрації. Гіркими, мабуть, були б останні хвилини його життя, коли б він знав, що побажання його — аби цей "Щоденник" (де повно незрілих думок) спалили — залишилося непочутим: адже так воно й сталося. Кажу "його побажання", бо, гадаю, нема ніякого сумніву в тому, що ця чернетка належала до паперів, призначених ним "для спалення". На щастя чи на біду уникла вона вогню — ще невідомо. Я не питаю, чи не послужили оті вище цитовані уступи (та й деякі інші теж) підказкою для фон Кемпелена, але повторюю: ще невідомо, чи це важливе відкриття (вкрай важливе саме по собі) вийде людству на користь чи на шкоду. Дурневі ясно, що фон Кемпелен і його найближчі друзі зберуть багатий урожай. Гадаю, вони досить меткі, щоб учасно "знерухоміти" — накупити будинків, земельних ділянок та іншого добра неминущої вартості.

У короткому повідомленні фон Кемпелена, що з'явилось у "Вітчизняному часописі" і відтоді не раз передруковувалося, є кілька кривотлумачень німецького оригіналу,— мабуть, недогляди перекладача, який, за його словами, взяв цей матеріал з останнього випуску пресбурзького "Schnellpost". Слово "viele" він (та й не тільки він) витлумачив неправильно, а "жалі" — це, видно, переклад слова "Leiden", точне значення якого "страждання",— надають цілому текстові зовсім іншого забарвлення; зрештою, все це, здебільшого, тільки мої здогади.

Проте фон Кемпелен аж ніяк не "мізантроп",— принаймні не здається таким. Познайомився я з ним цілком випадково і взагалі не беруся стверджувати, що я його знаю, але бачитися й розмовляти з людиною такої слави (як він її ще не набув, то набуде за кілька днів) — це для наших часів річ немала.

"Літературний світ" заявляє, ніби він родом з Пресбурга (мабуть, під впливом повідомлення у "Вітчизняному часописі"), але я з утіхою можу посвідчити,— оскільки чув це з його власних уст,— що він народився в Утиці, штат Нью-Йорк, хоча батьки його, здається, з Пресбурга. Родина їхня якимось чином пов'язана з Мельцелем, відомим власником автоматичного шахіста. (Коли ми не помиляємось, винахідник цього автомата мав прізвище Кемпелен, фон Кемпелен або щось подібне.— Ред.) Сам він невисокого зросту, кремезний, має великі масні блакитні очі, піщаного кольору волосся й бурці, широкий, але приємної форми рот, гарні зуби і, здається, орлиний ніс. Одна стопа в нього з ґанджем. У розмові щирий, а в манерах — суцільна bonhommie (1). Одне слово, і зовнішністю, і поведінкою він найменше в світі схожий на "мізантропа". Шість років тому в Провіденсі, на Роуд-Айленді, я протягом тижня мешкав із ним в одному готелі і в сумі пробалакав із ним годин три-чотири. Говорив він переважно на злободенні теми і ні словом не прохопився про свої наукові інтереси. Готель він покинув раніше за мене, збираючись їхати до Нью-Йорка, а відтіля — до Бремена: саме в цьому місті вперше було оприлюднено його велике відкриття,— точніше, саме там це відкриття вперше приписали йому. Ось, можна сказати, й усе, що мені відомо про славетного нині фон Кемпелена, але, гадаю, що й такі подробиці будуть цікаві для публіки.

(1) Доброта (dm.).

Можна не сумніватися, що більшість химерних чуток, якими обросла ця справа,— просто вигадки, варті такої ж віри, як і казки про Алладінову лампу, хоча, зрозуміло, тут, як і у випадку з тими каліфорнійськими відкриттями, правда може виявитися химернішою, ніж вигадка. Принаймні історія, яку я розповім,— факт настільки перевірений, що можна прийняти його беззастережно.

У Бремені фон Кемпеленові жилось аж ніяк не заможно, і всі знали, що він не раз удавався до карколомних хитрощів, аби нашкребти хоч трохи грошенят. Коли знявся галас навколо підробки документів фірми "Гутсмут і К°", підозра впала на фон Кемпелена, оскільки він саме

придбав чималу садибу на Гасперіч-Лейн, а пояснити, звідки взяв на те гроші, відмовився. Згодом його заарештували, та, не знайшовши ніяких певних доказів, випустили на волю. Одначе поліція пильно стежила за ним і виявила, що він часто ходить кудись — завжди однією й тією ж дорогою — і завжди немов пропадає на тому самому місці — в лабіринті вузьких, кручених провулків, що злодійським жаргоном зветься Donder-gat. Нарешті завдяки великій наполегливості його таки вистежили і, вдершись на піддашшя старого семиповерхового будинку в завулку Фляцплац, гадали, ніби зловили на гарячому — фальшуванні документів. Та й він, казали, так сполошився, що в поліцаїв і сумніву не було: злочинець! Вдягнувши на нього наручники, вони обшукали кімнату чи, радше, кімнати, бо, здається, він наймав цілу мансарду.

Одні двері з того приміщення, де його було піймано, вели до комірчини розміром десять на вісім футів, заставленої якимось хімічним приладдям, про призначення якого й досі нічого не відомо. В кутку в невеликій печі горів вогонь, а на вогні стояв неначе подвійний тигель — два тиглі, з'єднані біля вінець трубкою. Один тигель був майже вщерть виповнений свинцем — розплавлена маса мало не сягала отвору трубки; в другому густо парувала якась рідина. Фон Кемпелен, розказують поліцаї, збагнувши, що попався, тут же обіруч ухопив тиглі (в нього на руках були рукавиці, як потім виявилось, азбестові) і вилив усе на кахляну підлогу. Саме тоді йому й надягли наручники і припинили обшук, щоб обшукати його самого, та тільки нічого незвичайного не знайшли,— лише паперовий пакунок із якимось порошком у кишені піджака; як з'ясували згодом, то була суміш сурми і якоїсь невідомої речовини в майже однакових пропорціях. Установити склад цієї речовини не вдалося й донині, але немає сумніву, що колись його таки буде встановлено.

Разом з арештантом поліцаї перейшли з комірчини до передпокою, де теж нічого істотного знайдено не було, а звідти — до спальні. Перерили шухляди й коробки, але вполювали лише якісь неважливі папери й кілька золотих та срібних монет. Урешті, зазирнувши під ліжко, вони побачили звичайнісіньку шкіряну валізу — величеньку, без заві-сів,

замків чи защіпок, ще й недбало прикриту кришкою, не вздовж, а впоперек. Хотіли витягнути її звідти, але виявили, що навіть спільними зусиллями (було їх троє, і всі здоровила) "годі її зрушити з місця". Дивувались вони, дивувались, аж один поліз під ліжко, глянув і сказав:

— Та що тут дивного,— вона вщерть набита старими мідяками!

Упершись ногами в стіну, щоб мати точку опори, він з усієї сили наліг на валізу, а товариші, теж з усієї сили, тягли її до себе,— так, з неабияким трудом, її видобули з-під ліжка і обстежили, чим вона набита. Виявилося, що "старі мідяки" — це невеличкі гладенькі кружальця металу неправильної форми розміром від горошини до долара, більш-менш пласкі й загалом "дуже схожі на свинець, коли його розплавити, вилити на долівку й дати застигнути". Одне слово, всі три поліцаї були свято переконані, що то — мідяки. Про те, що то золото, вони й гадки не мали,— та й як така нісенітниця могла прийти їм у голову? Уявіть собі їхній подив, коли другого дня весь Бремен довідався, що "купа мідяків", яку вони тягли в поліцейську дільницю, не потрудившись бодай одненького вкинути до власної кишені,— не просто золото, щире золото, а й метал, набагато цінніший за той, з якого карбують монети; фактично кажучи, абсолютно чисте, якнайщиріше золото без найменших домішок!

Нема потреби описувати, як фон Кемпелен зізнався (в тому, в чому зізнався) і як його звільнили, бо все це відомо. Те, що він справдив,— за духом і суттю, коли не за буквою,— давню примарну мрію про філософський камінь, жоден тямущий чоловік не заперечуватиме. Висновки Араго, звичайно, вимагають якнайуважнішого вивчення, але й він не бездоганний, і те, що в його доповіді говориться про вісмут, слід прийняти cum grano salis (1). Річ у тім, що до сьогодні жоден аналіз не давав результатів, і коли сам фон Кемпелен не підкине нам ключика до власної таємниці, справа ця, найімовірніше, ще не один рік лишатиметься in status quo (2). На сьогодні ми знаємо, можна сказати, твердо одне: чисте золото цілком можливо дуже легко одержати зі свинцю в сполуці з певними речовинами, склад і пропорційний вміст яких невідомий.

(1) З певною обачністю (латин.).

(2) Без змін (латин.).

Розважають, звичайно, і про ближчі та дальші наслідки цього відкриття,— відкриття, що його чи не кожна розумна людина відразу пов'яже з повсюдним підвищенням інтересу до золота, викликаним недавніми розробками в Каліфорнії; ця думка неминуче веде за собою іншу: Кемпеленів винахід виявився б украй несвоєчасним. Адже чимало людей лише через те не подалися до Каліфорнії, що прикинули: якщо там такі багатющі поклади, то золото настільки впаде в ціні, що їхати за ним у таку далеч бозна чи варто. А що допіру скажуть ті, хто таки зібрався їхати, чи — тим паче — ті, хто вже там, коли вони дізнаються про це дивовижне відкриття? Відкриття, яке прямо вказує, що золото, коли не брати до уваги вартість його виробництва, хоч якою вона буде, тепер — а чи невдовзі (фон Кемпелен навряд чи довго триматиме таємницю) — цінитиметься не дорожче, ніж свинець, і набагато дешевше, ніж срібло. Сьогодні дуже складно передбачити, чим обернеться це відкриття, та одне можна сказати напевно: якби повідомлення про нього з'явилося півроку тому, це відчутно позначилося б на заселенні Каліфорнії.

У Європі наразі воно далось узнаки тим, що ціна свинцю підскочила на двісті відсотків, а срібла — майже на двадцять п'ять.